

УДК 343.6 (477)

Т.А. Павленко

**РОЗВИТОК НОРМ ПРО
КРИМІНАЛЬНУ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ
ЗА ЗЛОЧИНИ ПРОТИ ЖИТТЯ
В УКРАЇНІ ДО 1917 РОКУ**

Анотація. Стаття присвячена дослідженню питання розвитку норм про кримінальну відповідальність за злочини проти життя на теренах України у період з 911 по 1917 роки. Визначено, що законодавство цього періоду за посягання на життя людини, і зокрема за вбивство, майже завжди передбачало такий вид покарання як смертна кара.

Ключові слова: вбивство, кровна помста, віра, смертна кара, головщина.

Аннотация. Статья посвящена исследованию вопроса развития норм об уголовной ответственности за преступления против жизни на территории Украины в период с 911 по 1917 годы. Определено, что законодательство этого периода за посягательства на жизнь человека, и в частности за убийство, практически всегда предусматривало такой вид наказания как смертная казнь.

Ключевые слова: убийство, кровная месть, вера, смертная казнь, головщина.

Abstract. The article is devoted to the question of the development of the criminal responsibility for crimes against life on the territory of Ukraine for the period from 911 to 1917. It is determined that laws of this period for encroachments on human life and, in particular, for the murders, almost always provide such kind of punishment as the death penalty.

Key words: murder, blood feud, belief, death penalty, vira, golovshina.

Зміст злочинних посягань на життя людини майже завжди асоціюється з убивством. І це зрозуміло. Оскільки всі ці злочини, крім одного, являють собою різні види вбивств, а доведення до самогубства хоча і не являється вбивством у повному його розумінні, але є дуже близьким до нього за своєю природою та наслідками, які переслідує винний в доведенні до самогубства. В історії суспільного життя вбивство являється одним з найдревніших злочинів. Як зазначає І.А. Малиновський, історія злочинів проти життя в значній мірі співпадає з історією злочинів взагалі. Так було в історії права всіх народів. Так було і в історії руського права [1, с. 292].

Вперше в пам'ятниках руського права вбивство як злочин згадувалось ще у договорах князів Олега та Ігоря з греками у 911 та 945 роках. У ст.4 договору Олега говорилось, що якщо русин уб'є християнина або християнин уб'є русина, помре він на місці, де скоїв убивство. Якщо ж вбивця втече і у нього виявиться майно, то найближчі родичі вбитого отримують частину цього майна за законом. Якщо ж той, хто вчинив убивство, бідний і втече, то він залишається під судом, а після виявлення підлягає смерті [2, С. 158–159]. Аналогічне положення містилось і у договорі київського князя Ігоря з візантійським імператором 945 р [3, с. 62]. Але в даних нормах не має визначення вбивства. Певно це пов'язано з тим, що вже тоді

виходили із припущення, що це поняття є загально визнаним. Однак, як зазначає Н.П. Стромілова, були виділені суб'єкти (русин, грек) та об'єкт злочину (життя) [4, С. 30–31]. Як видно із змісту норми, за вбивство встановлювалось покарання у вигляді позбавлення життя, але лише у двох випадках: або на місці вчинення злочину, або якщо винний втече з місця злочину, а в нього не виявиться майна для передачі родичам загиблого.

Як відомо, найважливішою пам'яткою староруського права є Руська Правда, в якій містилися норми різного характеру, в тому числі і кримінально-правового.

Руська Правда передбачала лише два види злочинів: проти особи та майна. До злочинів проти особи відносились вбивство, тілесні ушкодження, побої, образа дією.

Вбивство визнавалось одним з найтяжчих злочинів. Стаття 1 Правди Ярослава Мудрого передбачала помсту родичів за вбивство, а якщо не буде кому помститися, то виплачувався штраф: «Аже убиет муж мужа, то мстити брату брата, любо отцю, ли сыну, любо братучадо, ли братною сынови; аще ли не будеть кто его мьстя, то 40 гривен за голову...» [5, с. 47]. Коло родичів, що мали право кровної помсти, було обмеженим, оскільки в статті визначено перелік членів патріархальної родини. А саме, брат мститься за брата, син – за батька, батько – за сина, брат сестри – за її сина. Тобто, з кровних месників виключались жінки. Близько 1059 року діти Ярослава Мудрого замінили кровну помсту на грошовий штраф (головщину) [5, с. 64].

У Короткій редакції Руської Правди виділялись кваліфіковані види вбивств: убивство в розбої, яке визнавалось найтяжчим злочином проти життя. Стаття 21 передбачала відповідальність за вбивство огнищанина у «клети», тобто біля дому, господарчої будівлі, амбара тощо. В такому випадку дозволялося вбити вбивцю огнищанина відразу, тобто без суду, аналогічно розправі з нічним крадієм. Відмінність полягала лише в тому, що вбити вбивцю огнищанина дозволялось у будь-який період доби.

Вбивство крадія на місці злочину (ст. 38) визнавалось вбивством за пом'якшуючих обставин. Крадія дозволялось вбити на місці злочину, але лише вночі та заборонялось вбивати зв'язаного крадія. Це положення статті є схожим на існуюче нині поняття перевищення меж необхідної оборони.

У Руській Правді не простежувалось розмежування умисного вбивства та необережного.

За вбивство осіб, що належали до різних соціальних груп, встановлювалось диференційоване покарання у вигляді виплати віри. Так, голова вільного горожанина або селянина оцінювалась у 40 гривен, за вбивство «княжа мужа» або «тиуна княжа» виплати збільшувались вдвічі і становили 80 гривен. За вбивство нижчих представників вотчинної адміністрації розмір виплати зменшувався до 12 гривен. Життя холопа оцінювалось лише у 5 гривен.

Досить цікавим моментом є питання охорони життя вільної жінки на Русі. Статті 15–17 Просторової редакції Руської Правди передбачали відповідальність лише за матеріальні збитки, що були спричинені феодалу вбивством належної йому

господарської робітниці, годувальниці або раби. Тобто відповідальність за вбивство вільної жінки не передбачалась. Лише Просторова редакція Руської Правди у ст. 88 [5, с. 70] встановлює половинну ставку кримінального штрафу у розмірі 20 гривен за вбивство вільної жінки у порівнянні з вбивством чоловіка. Процедура ж встановлення винного у вбивстві та суду передбачалась така ж, як і при вбивстві чоловіка. Все це свідчить про те, що життя вільної жінки ставилося під меншу охорону, ніж життя вільного чоловіка.

Головщина на Русі застосовувалась близько чотирьохсот років. В останнє вона згадувалась приблизно у 1623 році. Але її заміна проходила поступово. Наприклад, Псковська Судна грамота (друга редакція близько 1407 – 1414 рр.) згадувала про головщину лише у двох місцях: ст. 26, яка передбачала відповідальність за будь-який випадок змоги розправитися відповідача з позивачем самотійно, та ст. 96–98, в яких передбачалась відповідальність за вбивство [5, с. 334, 340].

За «Судебником Іоанна III» 1497 року передбачалось стягнення головщини з майна вбивці. На відміну від Руської Правди, у випадках, коли вбивця не мав змоги заплатити головщину родичам загиблого, він їм не видавався, а підлягав смертній карі [6, С. 1–26].

Під час перебування України під владою Польщі та Литви (кінець XIV – перша половина XVII ст.) застосовувались норми Першого Литовського Статуту 1529 року, а згодом норми Литовських статутів 1566 та 1588 років.

У Статуті 1529 року виділялись певні види вбивств: умисне вбивство шляхтича, поєднане з нападом на дім з озброєними людьми (ст. 1 Розділ VII), каралося смертною карою, родичам загиблого виплачувалась головщина з майна вбивці, а до казни князя вносився штраф; вбивство рідного батька чи матері (ст. 14 Розділ VII) також каралося смертю; убивство брата або сестри, що поєднане з бажанням отримати частину майна у спадщину (ст. 15 Розділ VII), в такому випадку вбивця позбавлявся права на спадщину і засуджувався до смерті [7, с. 176, 179–180].

У Литовському Статуті 1529 р. вперше вводиться поняття необхідної оборони. Зокрема, передбачалось, що якщо хто-небудь здійснить напад на чийсь дім, а хазяїн, перебуваючи в домі і захищаючи його уб'є в своєму домі цього насильника або когось з його спільників, то він не має платити за вбивство (ст. 4 Розділ VII).

У Статуті 1529 р. вперше проведено розмежування умисного та необережного вбивства. Стаття 28 Розділу VII передбачала відповідальність за вбивство шляхтича шляхтичем у сварці або ненавмисно. Покарання передбачало виплату головщини у розмірі «сто коп грошей» родичам убитого, а також штрафу у розмірі також «сто коп грошей» до казни князя [7, с. 183].

Життя різних верст населення за Статутом 1529 р. охоронялось по-різному. За вбивство шляхтича передбачалась смертна кара, або, якщо вбивцею був шляхтич, встановлювалась головщина у розмірі «сто коп грошей» і така ж сума штрафу. Життя ж інших груп населення оцінювалось значно нижче. За вбивство чоловіка «путного» або бортника передбачалась головщина у розмірі лише двадцять «коп грошей» та вісім «коп грошей» відповідно (ст. 1 Розділ XI). Життя невільного чоловіка або жінки оцінювалось лише у п'ять «коп грошей» [7, с. 176, 179–203].

Литовські Статути 1566 та 1588 років також передбачали відповідальність за вбивство шляхтича та простої людини. Але Статутом 1566 року встановлювалась виплата підвищеної головщини за життя «путного» – тридцять «коп грошей» та за життя бортника – двадцять п'ять «коп грошей». За вбивство інших верст простого населення також встановлювалась виплата підвищеної головщини у порівнянні із Статутом 1529 р. Статут 1588 р. ще більше підвищив розмір головщини, що виплачувалась за вбивство простого громадянина [8, с. 117].

Уложення царя Олексія Михайловича 1649 р. передбачало відповідальність за різні види вбивств у вигляді смертної кари. За особою потерпілого можна виділити вбивство батьків (Глава XXII ст. 1); законних дітей (ст. 3); родичів (брата або сестри) (ст. 7); господаря (ст. 9); вбивство чоловіка дружиною (ст. 14); незаконних дітей (ст. 26) [9, с. 19, 22]. Слід зазначити, що на перше місце за тяжкістю злочину ставилось посягання на життя государя. До обтяжуючих обставин вбивства належало: вчинення його на дворі государя або у присутності государя (Глава III ст. 3); у церкві (Глава I ст. 4); служивою людиною (Глава VII ст. 30); під час вчинення іншого злочину (поєднане з розбоєм (Глава VII ст. 18), іншим насиллям та крадіжкою (Глава XXI ст. 13).

Передбачалось розмежування діянь на умисне та необережне, вводилось поняття необхідної оборони та крайньої необхідності (Глава X ст. ст. 200, 201).

Закони, що були затверджені Петром I – Воїнський артикул 1715 р. та Морський устав 1720 р., були більш жорсткими ніж Уложення 1649 р. Більш ніж за сто злочинів передбачалась смертна кара, з них у 74 випадках смертна кара, в тому числі і за вбивство, була абсолютно визначеною санкцією. Глава дев'ятнадцята Воїнського артикулу 1715 року передбачала відповідальність за смертовбивство і в ній зазначалось, що всі вбивці, а також «намеренные» до вбивства будуть покарані смертю [10, С. 355–358]. Закріплювались різні види смертної кари. Так, за просте вбивство призначалось відсічення голови (Арт. 154); за кваліфіковані види вбивств призначалось повішення чи колесування. До вбивства за обтяжуючих обставин відносились вбивство батьків, немовляти, солдатом офіцера (Арт. 163 глава XIX), вбивство за наймом та з корисливих мотивів (Арт. 161 глава XIX) або священика, вбивство, вчинене із застосуванням отрути (Арт. 162 глава XIX), вбивство, вчинене способом, що спричиняє особливі муки, на дуелі (Арт. 139 глава XVII), мирних жителів під час воєнних дій (Арт. 105 глава XIV).

Вбивство через необережність каралось тюрмою, штрафом або «шпицрутенном» (Арт. 158 глава XIX). До такого вбивства, наприклад, належало вбивство, що сталося внаслідок необережного поводження зі зброєю у людному місці.

Передбачалось так зване покарання за самогубство – тіло самогубці волочили по обозу або вулиці до безчесного місця і там закопували (Арт. 164 глава XIX).

З 1743 року на території України бажаними для застосування були «Права, за якими судиться малоросійський народ» [8, с. 208]. Згідно з цим законодавчим актом відповідальність як за просте вбивство, так і за кваліфіковане вбивство передбачалась у вигляді смертної кари.

15 травня 1845 року було затверджено Уложення про покарання кримінальні та виправні, а 1 травня 1846 року воно було введено в дію. В подальшому воно перевидавалось у 1857, 1866 та 1885 роках. В цьому законодавчому акті поряд з іншими були систематизовані та кодифіковані норми про злочини проти життя.

Найбільш тяжким визнавалось вбивство батька або матері, яке каралось позбавленням усіх прав «состояния» та засланням на каторжні роботи без строку [11, с. 501]. Загальною ознакою ряду кваліфікованих вбивств був попередньо обдуманний характер вчинення злочину, але слід зазначити, що для кваліфікації вбивства батька або матері як за редакцією Уложення 1857 так і 1885 років попередньо обдуманий умисел не вимагався, достатньо було встановити умисел на вбивство.

До кваліфікованих видів вбивств належали: вбивство, вчинене повторно; чоловіка або дружини, сина або доньки, діда, бабки, внука, внучки або іншого родича «по восходящей или нисходящей прямой», начальника або господаря, членів родини господаря, хазяїна чи майстра; вбивство вагітної жінки; вбивство, вчинене шляхом підпалу, вибуху або іншим способом, що був небезпечний для життя декількох осіб; вбивство, що було вчинене способом, який завдав особливих мук жертві; вчинене з засідки; вбивство, вчинене з метою пограбування вбитого, або з метою отримання спадщини або взагалі з метою заволодіння будь-якою власністю; вбивство, вчинене шляхом отруєння.

Пом'якшувачими вини обставинами визнавались вбивство незаконнонародженої дитини із сорому або страху, вчинене при перевищенні меж необхідної оборони та на дуелі.

Редакція статті, що передбачала відповідальність за необережне вбивство, була досить невдалою. Необережним спричинення смерті визнавалось у випадку коли дія, якою воно спричинено, сама по собі є такою, що порушує постанови про охорону особи та суспільного порядку, або дією, що не є протизаконною. В окремий вид необережного вбивства виділялось вбивство, яке сталося внаслідок умисного нанесення побоїв або застосування іншого насилля, але без умислу на вбивство.

Вперше Уложення про покарання спеціально регламентувало питання відповідальності при помилці в особі потерпілого. У такому випадку покарання призначалось за направленістю умислу.

Цікавим моментом є те, що вигнання плоду (аборт) за Уложенням про покарання визнавалось посяганням на життя людини.

Слід зазначити, що система і редакція статей про злочини проти життя в Уложенні були заплутаними та викликали непорозуміння на практиці. Внаслідок чого 22 березня 1903 року було затверджене Кримінальне уложення, яке повністю в дію так і не ввійшло. В ньому були систематизовані та кодифіковані норми про злочини проти життя, які в основному повторювали зміст Уложення 1885 р., але й містили деякі відмінності.

Уложення 1903 р. виключало загальну кваліфікуючу ознаку про заздалегідь обдумане вбивство. Новелою було введення додаткових кваліфікуючих ознак вбивства: вбивство священика під час служби (п.2 ст.455) та члена караулу, що

охороняє імператора, або вбивство часового воєнного караулу (п.4 ст.455). Також була введена нова норма, що передбачала відповідальність за вбивство глави іноземної держави (ст. 456) [12, С. 174–175].

Вперше передбачалось, що вбивство, вчинене на прохання потерпілого або із співчуття до нього, є привілейованим видом убивства.

Що стосується відповідальності за вбивство при перевищенні меж необхідної оборони, то на відміну від Уложення про покарання Кримінальне уложення 1903 р. встановлювало, що особа, яка вчинила таке вбивство захищаючись від посягання на життя або від згвалтування, звільняється від кримінальної відповідальності.

Суттєвою відзнакою Кримінального уложення від Уложення про покарання було те, що воно не передбачало відповідальності за самогубство. Як зазначає І.Я. Фойницький, участь у самогубстві розглядалась як проступок *sui generis* і особа, що вчинила таке діяння, підлягала покаранню більш м'якому у порівнянні з тим, що призначалось за участь у вбивстві (виправний дім не більш як три роки або фортеця не більш як три роки) [13, с. 12].

Таким чином, історичний аналіз розвитку кримінального законодавства про відповідальність за злочини проти життя до моменту Жовтневої революції 1917 року дозволяє зробити такі висновки.

1. Визнаючи вбивство як злочин, стародавнє право Русі, царське право, феодальне право Польщі та Литви не розкривали його поняття та ознак, розуміючи під ним лише умисне позбавлення життя людини.

2. Аналіз законодавства чітко показує, що в праві того часу звертали увагу не лише на особу злочинця, на мотиви вчинення злочину, але й на статус жертви. Особливо яскраво класовий характер кримінально-правових норм проявляється у нормах, що передбачають відповідальність за злочини проти життя. Наприклад, коли потерпілим був «господин», хазяїн (ст.1451 Уложення 1845 р.) або шляхтич (ст.1 Розділ VII Литовського статуту 1529 р.), встановлювалась більш жорстка кримінальна відповідальність по відношенню до вбивці.

3. За злочини проти життя, і зокрема, за вбивство майже завжди передбачалась смертна кара. На початковому ж етапі розвитку законодавства передбачалось право кровної помсти (ст.1 Руської Правди). Як додаткове покарання встановлювалось виплата віри.

4. Виключення караності випадкового спричинення смерті проявляється значно пізніше, ніж виділення видів убивства. Лише Соборне Уложення 1649 р. встановлювало, що за випадкове спричинення смерті покарання чинити не слід.

5. З розвитком суспільства розширюється коло кваліфікованих видів убивств: вбивство батьків; дітей; вбивство, способом, що є небезпечним для життя багатьох осіб; способом, що має характер особливого мучення; з корисливих мотивів та ін.

Література

1. Малиновский И.А. Лекции по истории русского права / И.А. Малиновский. – Ростов-на-Дону : Лит. Гордон, 1918. – 128 с.; 2. Эверс И.Ф. Древнейшее русское право / И.Ф. Эверс/

– СПб. : Тип. Штаба Отдельного корпуса внутренней стражи, 1835. – 422 с.; **3.** Сборник документов по истории СССР / Под ред. проф. В.В. Мавродина : В 2-х ч. – М. : Высшая школа, 1970. – Ч. 1 IX–XIII вв. – 576 с.; **4.** Стромиллова Н.П. Развитие норм об уголовной ответственности за убийство / Н.П. Стромиллова // История государства и права. – 2002. – № 6. – С. 30–35; **5.** Российское законодательство X–XX веков : В 9-ти т. / Под общ. ред. О.И. Чистякова. – М. : Юридическая литература, 1984. – Т.1: Законодательство Древней Руси. – 430 с.; **6.** Судебники Иоанна III и Иоанна IV 1497 и 1550 гг. / Текст с указ. напеч. проф. М. Клочковым. – Харьков : Ист.-филол. фак. Имп. Харьк. ун-та, 1915. – 51 с.; **7.** Статут Великого княжества Литовского / Под ред. акад. К.И. Яблонского. – Минск : Издательство Академии наук БССР, 1960. – 253 с.; **8.** Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. для студ. юрид. вищих навч. закладів і фак.: У 2 т. / В.Д. Гончаренко, А.Й. Рогожин, О.Д. Святоцький; за ред. члена-кореспондента Академії правових наук України В.Д. Гончаренка – К. : Ін Юре, 1997. – Т.1: З найдавніших часів до початку XX ст. – 464 с.; **9.** Соборное уложение 1649 года: текст, комментарии / АН СССР; Руковод. авт. колл. А.Г. Маньков. – Л. : Наука, 1987. – 448 с.; **10.** Российское законодательство X–XX веков : В 9-ти т. / Под общ. ред. О.И. Чистякова. – М. : Юридическая литература, 1984. – Т.4: Законодательство Древней Руси. – 511 с.; **11.** Свод законов Российской империи. Издание 1857 г. – СПб., 1857. – Т.15: Законы уголовные: В 2 кн. – Книга первая : Уложение о наказаниях уголовных и исправительных. – 118 с.; **12.** Уголовное уложение, высочайше утвержденное 22 марта 1903 г. – СПб. : Государственная Канцелярия, 1903. – 284 с.; **13.** Фойницкий И.Я. Курс уголовного права. Часть Особенная. Посяательства личные и имущественные / Фойницкий И.Я. – СПб. : Типография М.М. Стасюлевича, 1912. – 415 с.